

Tafsir Dergisi - Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 1, Sayı/Issue: 1 (Kasım / November 2021), 22-37

Bariş Dini İslam'ın Dünya Barişına Katkısı Contribution Of Islam, Religion Of Peace, To World Peace

Ali Akpınar

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniv., İlahiyat Fak., Tefsir Anabilim
Dalı

Necmettin Erbakan Univ., Faculty of Theology, Basic Islamic
Studies

Konya, Turkey

lakpinar1@gmail.com

orcid: 0000-0002-7711-7480

Makale Bilgisi/Article Information **Araştırma Makalesi/Research Article**

Geliş Tarihi/Received: 10.9.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 15.10.2021

Yayın Tarihi/Pub Date: 30.11.2021

Atıf/Cite as

Akpınar, Ali. Bariş Dini İslam'ın Dünya Barişına Katkısı, Tafsir Dergisi 1/1 (Kasım 2021), 23-38
Akpınar, Ali. Contribution Of Islam, Religion Of Peace, To World Peace, Tafsir Journal 1/1
November 2021), 23-38

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article
has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published
by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>
Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Contribution of Islam, Religion of Peace, To World Peace

Abstract

Mankind has come to this world to be tested. This exam will take place with questions and problems that people will experience as individuals and as a society. For this reason, where there are people, there will be individual and social problems. What needs to be done in this process is to see the questions and problems, to confront them, to analyse them correctly and to be able to overcome them. Thus, the Qur'an, on the one hand, determines the main purpose of creation by saying that *it is He Who created death and life in order to reveal which of you does a better job (Mulk 67/2)*; on the other hand, it states that the struggle between right and wrong will continue uninterruptedly and explains its wisdom: *And if Allah had not repelled some men by others, the earth would have been corrupted. But Allah is a Lord of Kindness to (His) creatures. (Baqarah 2/251) Did not Allah check one set of people by means of another, there would surely have been pulled down monasteries, churches, synagogues, and mosques, in which the name of Allah is commemorated in abundant measure. (Hajj 22/40)* Just as religion has a very important place in living by minimizing problems in human relations; religious sanctions have a very effective, comprehensive and continuous role in the solution of possible problems. That's why religion exists with the first human. The first man is also the first Prophet, and he was personally trained by the Almighty Creator. (Baqarah 2/31) After that, Prophets who have been sent books down have always come to humanity; in this way, religion, which was distorted or shrivelled due to the negligence of people, was constantly renewed. While each new prophet calls humanity to Islam, the only true religion of the Almighty Creator, on the one hand, each one also aims to keep the religious enthusiasm of humanity alive. Indeed, this is explained as follows: *And every people had a guide. (Ra'd 13/7); And We would never punish a people until We have sent a messenger to warn them. (Isra 17/15); We surely sent a messenger to every community, saying, Worship Allah and shun false gods. (Nahl 16/36)*. This divine practice continued until the last Prophet was sent. Finally, the last Prophet came to humanity, and the last book, the life code of humanity, was sent down with him. The last Prophet was able to implement the religion of Islam, which was renewed with him, as a whole, and by realizing the practice of religion with all its institutions, he saw the world's success of a kind of religion. As a matter of fact, this blessed painting is explained as follows in the verses revealed to him: *Today the disbelievers have given up all hope of undermining your faith. So do not fear them; fear Me! Today I have perfected your faith for you, completed My favour upon you, and chosen Islam as your way. (Maidah 5/3)* In this way, it has been proved that this religion, which was renewed with the last Prophet, is not just a wish and imaginary discourse, by putting all its institutions into practice, and the best example has been presented to humanity. The main goal of Islam, which was renewed with the last Prophet and the last Book revealed to him, is the establishment of peace among humanity. In order to realize this goal, Islam has determined very important principles and implemented them to a great extent with the examples of *the age of bliss, the period of the rightful caliphs and strong civilizations established by Muslims in following periods*. The last age of Islam, which started with the last Prophet, is not an age in which Muslims are servile and weak, as is thought; on the contrary, it is an age in which the Islamic Ummah was dignified and stately. In other words, the glorious periods of this Ummah are much more than the periods when it fell into disgrace. The fact that the Muslims could not understand the Islam entrusted to them correctly and that they could not present live examples to humanity by living it fully, paved the way for their enemies who wanted to introduce Islam as a religion of fear. What needs to be done today is to strive to establish a world of peace and well-being that humanity longs for, with a true and holistic understanding of religion, based on these principles and positive examples that Islam offers to humanity.

Keywords: Religion, The Qur'an, Peace, Jihād, Conquest.

Barış Dini İslam'ın Dünya Barışına Katkısı

Öz

İnsan, bu dünyaya sınanmak için gelmiştir. Bu sınav, insanın birey ve toplum olarak yaşayacağı sorular ve sorunlarla gerçekleşecektir. Bu nedenle insanın olduğu yerde bireysel ve toplumsal sorunlar olacaktır. Bu süreçte yapılması gereken soruları ve sorunları görmek, onları göğüslemek, onları doğru bir şekilde tahlil etmek ve onların üstesinden gelebilmektir. Bunun için Kur'ân bir yandan *"Hanginizin daha iyi iş işlediğini ortaya çıkartmak için, ölümü ve hayatı yaratan O'dur"* (el-Mülk 67/2) diyerek yaratılışın temel amacını belirlerken; öte yandan hak batıl mücadelesinin kesintisiz bir biçimde süreceğini belirtir ve bunun esprisini açıklar: *"Allah'ın insanları birbiriyle savması olmasaydı yeryüzünün düzeni bozulurdu. Fakat Allah âlemlere lütuflüdür."* (el-Bakara 2/251) *"Allah insanların bir kısmını diğeriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çokça anılan camiler yıkılıp giderdi."* (el-Hacc 22/40) İnsânî ilişkilerde problemleri en aza indirerek yaşamada dinin çok önemli bir yeri olduğu gibi muhtemel problemlerin çözümünde de dinî yaptırımların diğer yaptırımlardan çok daha etkin, kapsamlı ve kalıcı bir rolü vardır. Bu yüzden din ilk insanla birlikte vardır. İlk insan, aynı zamanda ilk peygamberdir ve o, bizzat Yüce Yaratıcının eğitiminden geçmiştir. (el-Bakara 2/31) Ondan sonra da insanlığa hep peygamberler gelmiş kitaplar indirilmiş; bu şekilde insanların gafleti sebebiyle tahrif edilen yahut pörsüyen din sürekli yenilenmiştir. Her yeni peygamber bir yandan insanlığı Yüce Yaratıcının tek hak dini İslam'a yeniden çağırırken, bir yandan da insanlığın dini heyecanını diri tutmayı hedeflemiştir. Nitekim bu husus şöyle açıklanmıştır: *"Her milletin bir yol göstereni vardır."* (er-Ra'd 13/7) *"Biz peygamber göndermedikçe kimseye azap etmeyiz."* (el-İsrâ 17/15) *"And olsun ki, her ümmete: 'Allah'a kulluk edin, azdırıclardan kaçının' diyen peygamber göndermişizdir."* (en-Nahl 16/36) Bu ilahî uygulama, son peygamberin gönderilişine kadar hep böyle devam etmiştir. Nihayet insanlığa son Peygamber gelmiş, onunla beraber insanlığın hayat düsturu son kitap indirilmiştir. Son Peygamber, kendisiyle yenilenen İslam dinini bir bütün olarak hayata geçirebilmiş ve tüm kurumlarıyla dinin uygulanışını gerçekleştirerek bir nevi dinin dünya mürüvvetini görmüştür. Nitekim bu kutlu tablo, ona indirilen ayetlerde şu şekilde açıklanmıştır: *"Bugün, inkâr edenler sizi, dininizden etmekten umutlarını kesmişlerdir, onlardan korkmayın, Benden korkun. Bugün, size dininizi bütünledim, üzerinize olan nimetimi tamamladım, din olarak sizin için İslamiyet'i seçip beğendim."* (el-Mâide 5/3) Bu şekilde son Peygamberle yenilenen bu dinin, kuru bir temenni ve hayalî söylemden ibaret olmadığı, onun bütün kurumlarıyla bizzat hayata geçirilerek ispat edilmiş ve insanlığa en güzel örnek sunulmuştur. Son Peygamber ve ona indirilen Son Kitap ile yenilenen İslam'ın ana hedefi, insanlar arasında barışın sağlanmasıdır. İslam, bu hedefini gerçekleştirmek için çok önemli prensipler belirlemiş ve bunların uygulanışını insanlığa sunduğu *Saadet Çağı, Râşid Halifeler Dönemi ve sonraki dönemlerde yine Müslümanlar eliyle kurulan güçlü medeniyet örnekleriyle büyük ölçüde gerçekleştirmiştir.* Son Peygamberle başlayan İslam'ın son çağı, sanıldığı gibi Müslümanların zelil ve güçsüz olduğu bir çağ değil, tam aksine İslam Ümmetinin izzetli ve devletli olduğu bir çağdır. Başka bir deyişle bu Ümmetin, izzetli dönemleri, zillete düştüğü dönemlerden çok daha fazladır. Müslümanların, uhdelerinde emanet olan İslam'ı doğru anlayamamaları, onu bütünüyle yaşayarak insanlığa canlı örnekler sunamamaları, İslam'ı korku dini olarak tanıtmak isteyen düşmanlarının yolunu açmıştır. Bugün yapılması gereken, İslam'ın insanlığa sunduğu bu prensipler ve olumlu örneklerden yola çıkarak doğru ve bütüncül bir din anlayışıyla insanlığın özlemini çektiği barış ve esenlik dünyasını kurmak için gayret etmektir.

Anahtar Kelimeler: Din, Kur'ân, Barış, Cihâd, Fetih

Giriş: Problemlerin Çözümünde Dinin Rolü

Din, insanla birlikte doğmuş ve insanla birlikte var olan önemli bir kurum, her toplumun hayatında var olan sosyal bir olgudur. Dinin en temel gayesi, insanı, yaratıldığı saf ve temiz hali-fitrati üzere kalmasını temin etmek; sapma ve yanılmalar sonucu fitrattan yabancılaşma söz konusu olduğunda tekrar aslına dönmesini sağlamak ve en yararlı insan modelini yetiştirmektir. Din, insanın tüm varlığını çok yönlü olarak kuşatan bir hayat mecmuasıdır. Onun düşünce ve yaşam tarzını belirleyen, söz ve davranışlarına yön veren, kültürünü şekillendiren bir sistemdir. Dinî yaptırımın insan üzerinde, diğer yaptırımlardan çok daha etkin bir gücü vardır. Din, bu gücünü hiçbir zaman kaybetmemiştir. Önemli olan insanın doğru dini, doğru bir biçimde anlamasıdır. Bu ise sağlıklı, dengeli ve sürekli bir eğitim ile mümkündür.

İnsan hayatı zorluklarla mücadele ile geçer. İnsan, karşılaştığı zorluklarla baş edebildiği sürece gerçek anlamda vardır ve mutludur. Zaten yaratılış bakımından insan, zorluklarla baş edebileceği bir donanımına sahiptir. Nitekim Yüce Yaratıcı bir ayetinde, *"Gerçekten Biz insanı zorluklara dayanma-onlarla baş edebilme gücüne sahip olarak yarattık"*¹ derken buna dikkat çekmiştir. İnsanın, bu yaşam mücadelesinde karşılaşılabileceği zorlukları yenmesi için doğru ve yerinde çözümler üretmek kadar, önerilen bu çözümlerin gerektiği gibi uygulamaya konulması da önemlidir. Çünkü uygulama imkânı bulamayan teorik bilgiler, kaybolup gitmiştir. Nitekim insanlık tarihinde hayata geçirilemeyip teoride kalan nice değerli bilgi vardır.

İnsanla ilgili problemlerin çözümü için geliştirilen önerilerin pratik hayata yansıtılmasında dinin yadsınamaz bir yeri vardır. Çünkü din, insanların yalnız akıllarına değil; onların vicdanlarına-gönüllerine de hitap eder. Onlara bu dünya kazanımları vaat ettiği gibi öteki dünya kazanımı da vaat eder. Evet din, öncelikle insanların akıllarına hitap eder, onları önce ikna eder. Daha sonra onların gönüllerine hitap eder, duyguları depreştirip harekete geçirir. Sonra da hayatı dünya ve ahiret bütünlüğü olarak tanımlayarak iki cihan mutluluğunu hedefler. Dinin bu farklı yanı, insanda etkin ve tahrik edici bir misyon üstlenerek insanlığın yararına yönelik önerilerinin pratiğe geçmesinde çok önemli bir rol oynar. Akıl, gönül ve duyguların harekete geçmesiyle, teorik bilgiler hayata geçmeye başlar. Dinin bu etkin yaptırım gücü her zaman, her yerde ve her şartta kesintisiz olarak devam eder. Kanun ve polis gözetiminin olmadığı yer ve zamanlarda bile, akıl-gönül ve hisleriyle birlikte hareket eden, her zaman Yüce Yaratıcının kontrolü altında olduğunun bilincinde olan mümin, hep iyi ve güzelliklerin adamı olmaya çalışır.

Yüce Yaratıcı, insanı iyiliğe yatkın olarak yaratmış, onun öz benliğine iyilik yapma yetisini yerleştirmiştir. Bu nedenle iyilik güzellik, insanın öz benliğinde mevcuttur. Dini olmadığını söylediği halde iyilik yapan insanlar, aslında Yüce Yaratıcının insanın özüne yerleştirdiği bu ilahî esintinin etkisiyle iyilik yaparlar. Dolayısıyla onların bu davranışları da ilahî izler taşır. Zaten insanı iyiliğe ve kötülüğe yönelten etkenler, dinin emrettiği ve yasakladığı şeylerle örtüşmektedir. İnsan kötülüğü sonradan ve çevresinden öğrenir ve işler. Dinin temel hedefi de insanın özünde var olan iyilik yetisine işlevsellik kazandırmak ve onu geliştirmektir. Dolayısıyla insanın kişiliğinin oluşmasında ve davranışlarında dinin çok önemli bir yeri vardır.

A. Sevgi ve Barış Dini İslâm

Peygamberler, dünyayı esenlik ve barış yurdu haline getirmek için görevlendirilmiş kimselerdir. Onlar, insanlığa "barış-esenlik" anlamına gelen İslam dinini ulaştırmak için gönderilmişlerdir. Bir hadislerinde Peygamberimiz *"Biz peygamberler baba bir kardeşleriz,*

¹ el-Beled 90/4. Söz konusu ayet Ö. Rıza Doğrul'un Tanrı Buyruğu adlı meâlinde *"Muhakkak Biz insanı, zorlukları karşılamak üzere yarattık"*; Ö. Dumlulu-H. Elmalılı'nın mealinde ise *"Biz insanı, kesinlikle sorumlulukları göğüsleyecek bir tarzda yarattık."* H. Altuntaş-M. Şahin'in mealinde *"Biz insanı bir sıkıntı ve zorluk içinde (olacak ve bunlara göğüs gerek şekilde) yarattık"* diye Türkçe'ye çevrilmiştir.

hepimizin dini birdir.”² buyurmuştur. Yüce Allah da Kur’ân’da, “Allah katında yegâne geçerli din İslam’dır”³ buyurur ve tüm peygamberlerin bu dini insanlara tanıtmak için geldiğini ve bu konuda peygamberlerin ilk örnekliliği insanlara sunduğunu haber verir.

Slm kökünden gelen *İslam* kelimesi, barış ve esenliğe girmek⁴ demektir. İslam’a girmek barış ve esenliğe girip huzura ermektir. Bu yüzden hadiste “Müslüman ol ki huzura eresin”⁵ buyurulmuştur. Yüce Allah da insanlara çağrısında şöyle buyurmuştur: “Ey iman edenler! Hep birden barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin. Çünkü o, apaçık düşmanınızdır.”⁶

Müslüman da barış ve esenliğe ermiş, barış ve esenliği hedeflemiş kimse, barış adamı demektir. İslam dışılık, fitrattan yabancılaşma ve fitratla çatışmadır. Müslüman hem kendisiyle, özbenliğiyle, fitratıyla; hem de başkalarıyla barışık olan kimsedir. “Hakka yönelerek kendini Allah’ın insanlara yaratılıştaki (fitrat) verdiği dine ver. Zira Allah’ın yaratışında değişme yoktur; işte dosdoğru din budur, fakat insanların çoğu bilmezler”.⁷

Yüce Allah’ın bir adı da ‘es-Selam’dır. Buna göre O, barış ve esenlik kaynağıdır. O’na teslim olan Müslüman, barış ve esenlik kaynağına bağlanmakla önce kendi iç dünyasında huzur ve sükûna kavuşan, sonra da tanıştığı bu huzuru dış dünyasına taşıma sevdasında olan kimse demektir. Gerçekten de iyi Müslüman, en olumsuz şartlarda bile yaşasa, her türlü stres, buhran ve iç huzurunu zedeleyen duygulardan uzak kalmaya çalışır.

Müslümanların birbirleriyle karşılaştıklarında ilk ve son söyledikleri söz *es-Selamü Aleyküm/Selamün Aleyküm* (Barış-esenlik üzerinize olsun) cümlesidir.⁸ Selam, *benden sana zarar gelmez* anlamına karşı tarafa verilmiş bir güvencedir. Bu nedenle, bize selam verene, sen Müslüman değilsin deyip dışlamak ve ona saldırmak yasaklanmıştır.⁹ Cahillerin sataşmalarına karşılık inananların söyledikleri/söylemeleri gereken söz de *Selam* sözüdür. “Rahmân’ın kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler onlara laf attığında ‘Selam!’ der geçerler”.¹⁰ “Onlar, boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirler ve: Bizim işlerimiz bize, sizin işleriniz size. Size selam olsun. Biz kendini bilmezleri istemeyiz, derler”.¹¹

İslam’ın en temel ibadeti namaz, sağa ve sola verilen *es-Selamü Aleyküm* cümlesiyle sona erer. Bunun anlamı, ben bu ibadet ile barış ve esenlikle doldum, dış dünyaya açılırken hedefim barış ve esenlik olacak demektir. Namazını edâ eden mümin, “Sağa sola dört bir yana selam, barış ve esenlik olsun”, diyerek namazdan çıkar ve bu ruhu hayata taşımaya çalışır.

Müslümanlar, Peygamberimiz başta olmak üzere tüm peygamberleri ve melekleri selam duasıyla anarlar. “Bütün âlemlerden Nuh’a, İbrahim’e, Musa’ya, Harun’a, İlyas’a selam olsun!”¹² “Gönderilen bütün peygamberlere selam olsun!”¹³ “Allah ve melekleri, Peygamber’e çok salavât getirirler. Ey müminler! Siz de ona salavât getirin ve tam bir teslimiyetle selam verin.”¹⁴

² Buhârî, Enbiyâ 48; Müslim, Fedâil 143; Ebû Dâvûd, Sünne 13; Münâvî, *Feyzu’l-Kadîr*, III, 47.

³ Âl-i İmran 3/19.

⁴ Râğîb el-isfehânî, *el-Müfredât*, s. 240.

⁵ Buhârî, Bedü’l-Vahiy 6, Cihâd 102; Müslim, Cihâd 74; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 263, IV, 257, 378.

⁶ el-Bakara 2/208.

⁷ er-Rûm 30/30.

⁸ en-Nisâ 4/86; en-Nûr 24/27.

⁹ en-Nisâ 4/94.

¹⁰ el-Furkân 25/63.

¹¹ el-Kasas 28/55.

¹² es-Saffât 37/79, 109, 120, 130.

¹³ es-Saffât 37/180.

¹⁴ el-Ahzâb 33/56.

Cennetliklerin birbirlerine ve meleklerin cennetliklere söyleyecekleri söz de *es-Selam*'dır.¹⁵ Cennette sadece barış ve esenlik kaynaklı sözler duyulacaktır. "*Orada boş söz değil, hoş söz/selam duyarlar.*"¹⁶ Bu nedenle '*Darü's-Selam*'¹⁷ (barış ve esenlik yurdu) cennete talip olan Müslüman dünyayı, barış yurdu (*Daru'l-İslam*) haline getirmekle görevlendirilmiştir. Bu yüzden olacak ki ilk insan, dünyaya gelmeden önce cennete konmuş, cennette bir süre yaşayıp cennet kültürü ile donatıldıktan sonra dünyaya gönderilmiştir. Artık dünyaya gönderilen insan, kaybettiği cennetin sevdasıyla yanıp tutuşmakta, önce onu dünyada kurmaya çalışmakta ve hiç olmazsa Ahirette ona tekrar kavuşmayı düşlemektedir. İslam insanının temel görevi sâlih adam olmaktır. Sâlih adam ise, sulthan yana olan, hep ıslah eden, ıslah edici işler yapan, kendisine ve çevresine yararlı olan kimsedir.

1. Kur'ân Barış Ve Esenliği Hedefler

Kur'ân'daki şu bir tek ayet, bize, İslam'ın hedeflediği dünya hakkında çok kısa ve anlamlı ipuçları vermektedir:

"O kişi, iş başına geçti mi, yeryüzünü fesada vermek, harsi ve nesli yok etmek için koşturur. Allah ise, fesadı hiç sevmez."¹⁸

Bu ayetin, Hz. Peygamberin yanına gelerek iddialı sözlerle Müslüman olduğunu söyleyen, Peygamberin yanından ayrıldıktan sonra yolu üzerindeki Müslümanlara ait ekin tarlalarını ateşe verip hayvanları telef eden *Ahnes b. Şürayk es-Sekafi*, yahut da Müslüman olduklarını söyleyip dini öğrenmek için Hz. Peygamberden eğitimci isteyip yanlarına aldıkları yetmiş kadar eğitimci Müslümanı *Reci* denilen yerde pusuya düşürüp şehid eden münafık birtakım kimseler hakkında indiği söylenmiştir.¹⁹ Elbette ayetin kimler hakkında indiğini bilmek ayeti anlamayı kolaylaştırır ama bu, ayeti sadece onlara hasretmek anlamına gelmez. Nitekim '*sebebin hususi olması, hükmün umumi olmasına engel değildir*' kaidesi gereğince ayet, aynı özelliklere sahip olan herkesi içine almaktadır.

Ayette geçen "*hars*" kelimesi, ekin, tarla, kadınlar ve mallar; "*nesl*" kelimesi ise insan ve hayvan nesli, diye anlaşılmıştır. *Ca'fer-i Sadık*, ayetteki bu iki kelimeyi daha kapsamlı bir şekilde, *din ve insan*²⁰ olarak anlamıştır ki bu anlayış, kültür kavramını en iyi karşılayan bir anlayıştır. Ayetin dikkat çektiği "*fesat*" kavramı ise, yeryüzünde mal ve din konusunda yapılabilecek her türlü bozgunculuk ve tahrifatı içine almaktadır. Ayetin söz konusu ettiği kişi, kâinatta her şeyin temeli olan iki şeyin kökünü kurutmaktadır. Bunlardan biri ekolojik denge, biyolojik süreç ve bunların muntazam bir biçimde varlığını sağlayan dindir. Zaten din, yeryüzünün ıslahı ile hars ve neslin korunmasını sağlamak için gelmiştir. Bunlar din, akıl, can, nesil ve malı koruma adı altında toplanmıştır ki, hars ve nesli koruma/kültürü koruma, bunların hepsini kapsamaktadır. Ayette bahsedilen kişi ise dine başkaldırmakta ve ıslaha fesatla karşılık vermekte, kültürü tahrip etmektedir. Hem dinin maksatlarını baltalamakta hem de din hakkında şüpheler uyandırarak onu kökünden kurutmaya çalışmaktadır ki, bu en büyük fesattır. Hak din ile batıl dinin ayrılış noktası da burasıdır. Birincisi ilim ve sâlih amele dayanırken, diğerrinin temelini ise şüphe ve kötülükler oluşturmaktadır.

Ayet, "*iş başına geçtiğinde*" ifadesi ile başlamaktadır. Bu da kültürün korunması veya tahribinde iktidar ve siyasetin önemini vurgulamaktadır. Gerçekten de insanlık tarihi boyunca dine dayalı kültürün hakimiyeti ve korunması, o kültür sahiplerinin güçlü bir biçimde iş başında olmasıyla mümkün olmuştur. Aynı şekilde kültürel yabancılaşma ve yıkım da zalimlerin iktidar ve gücü ile gerçekleşebilmiştir.

¹⁵ A'raf 7/46; Yûnus 10/10; el-Furkân 25/75; ez-Zâriyat 51/25.

¹⁶ Meryem 19/62; el-Vâkıa 56/26.

¹⁷ Yûnus 10/25.

¹⁸ el-Bakara 2/205.

¹⁹ Bkz. er-Razî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*; VI, 196-198; Kurtubî, *el-Câmi'*, III, 18-20.

²⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, II, 144.

Bu açıklamalardan sonra ayette sözü edilen kültür kâtili bu kişinin bu noktaya nasıl geldiğini tespit etmeye çalışalım. Bu tespit bizi, hars ve nesli koruma altına almak için gerekli insan tipinin temel özelliklerini belirlemeye de götürecektir. Ayet münafık bir insan tipinden bahsetmektedir. Bu ayetten önceki ayetler, Kur'an'ın alışık olduğumuz genel üslubu doğrultusunda, önce kafir ve müminlerden bahsetmektedir:

"...İnsanlardan kimi var ki, 'Rabbimiz! Bize dünyada ver.' der. Ona ahirette hiçbir pay yoktur."²¹ Bunlar hayatı dünyadan ibaret sayan, ahireti düşünmek bile istemeyen inançsız kesimdir.

"İnsanlardan kimi de şöyle der: 'Rabbimiz! Bize dünyada da bir güzellik ver, ahirette de bir güzellik ver. Bizi ateş azabından koru!' İşte bunlara kazandıklarından bir nasip vardır. Allah'ın hesabı da çok çabuktur."²² Bu kesim ise, dünya ve ahiret bütünlük ve dengesini yakalayabilen müminlerdir.

"İnsanlardan kimi de var ki, alçak hayat hakkındaki sözleri seni imrendirir, bir de kalbindekine Allah'ı şahit tutar (Allah'ın adını âlet eder, yemin eder), hâlbuki o, İslam'ın en amansız hasmıdır. İş başına geçti mi, yeryüzünü fesada vermek, harsi ve nesli yok etmek için koşutur. Allah ise, fesadı hiç sevmez. Ona, 'Allah'tan kork' denildiğinde günahla kendisini kibir alır. Bu yüzden ona cehennem yeter, onun hakkından o gelir. Gerçekten o, ne fena dөşektir!"²³ Önceki ayetlerdeki iki insan modeline çok kısa ifadelerle dikkat çekilirken, bu ayetlerde fesatçı insan tipi ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır. Münafıkları da içine alan, ama sadece münafıklara hasredilmesi doğru olmayan bu fesatçı insan tipinin temel özellikleri ayete göre şunlardır:

a-Dünya düzeni ile ilgili yaldızlı söz söyler, işin teorisyenliğini, edebiyatını iyi yapar. Ama uygulamada bu söylediklerinin hiçbirini yoktur.

b-Sinsi planlarına Allah'ı âlet etmekten çekinmez. Güya, Allah adına iş yaptığını hiç çekinmeden söyler.

c-Amansız bir düşmandır. Dine, insanlığa, onun kültürüne düşmandır. Bu düşmanlığını da acımasız bir biçimde ortaya koyar.

d-Yaldızlı sözlerle, Allah/din adına hareket ettiğini söyleyerek yeryüzünde iktidarı ele geçirir.

e-Yeryüzünde fesat için koşutur, tüm sahip olduklarını bu uğurda, seferber eder.

f-Fesatçılığının bir gereği olarak harsi ve nesli yok eder.

g-Bu özellikler onu öyle kuşatır ki, artık herhangi bir uyarı onun azgınlığını artırmaktan başka bir şey yapamaz. Onun işi artık ahirete kalmıştır.

Bu fesatçıdan kurtulabilmek için tek çözüm ise, sadece Allah'ın hoşnutluğunu kazanmayı umarak ve candan geçme pahasına o nifak ruhlu kültür katili ile mücadele etmek ve iktidarı ondan almaya çalışmaktır. Nitekim bir sonraki ayet, böyle bir insan modeline dikkatlerimizi çekmektedir:

"İnsanlardan kimi de var ki, Allah'ın rızasına erebilmek için kendini feda eder. Allah ise kullarına çok şefkatlidir."²⁴

Demek ki, bozguncu insan tipi, içi ile dışı, özü ile sözü uyuşmayan, kişiliği oluşmamış yahut oturmamış kişidir. Kendi iç dünyasındaki uyumsuzluk ve tutarsızlık, onu dış dünyada bozgunculuğa götürmektedir. Bu yüzden İslam insanı, iç dünyası sağlam temellere dayalı, dış dünyasıyla uyumlu bir kişiliğin sahibidir. Nitekim bu konuda Peygamberimiz, "Sakin 'İnsanlar iyilik yaparsa biz de iyilik yaparız, onlar haksızlık yaparsa biz de haksızlık yaparız'

²¹ el-Bakara 2/200.

²² el-Bakara 2/201-202.

²³ el-Bakara 2/204-206.

²⁴ el-Bakara 2/207.

diyen kişiliksiz kimseler (İmmea) olmayın. Ama siz kendinizi, insanlar iyilik yaparsa da iyilik yapmaya; onlar kötülük yaparsa da iyilik yapmaya alıştırın.”²⁵ diyerek kişilikli insan tipine dikkat çeker:

2. Kur’ân’a Göre En Büyük Fetih Barıştır

Kur’ân’a göre en büyük fetih, barıştır. Nitekim Fetih suresinin ilk ayeti olan “Doğrusu Biz sana açık bir fetih açtık” ayetindeki “Feth i Mübin”den kasıt, pek çok tefsirciye göre, Hudeybiye Barış Anlaşmasıdır.²⁶ Neredeyse savaşın eşiğine gelmiş iki grup arasında imzalanan bu anlaşmanın en önemli maddesine göre ise, Müslümanlarla Mekke Müşrikleri on yıl süreyle birbirleriyle savaşmayacaklardı. Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarından sonra Hicretin 6. yılında yapılan bu anlaşma ile Peygamberimiz İslam’ın yayılmasının önündeki savaş engelini kaldırmış ve gerçekten de bu anlaşma süresi içerisinde İslam Dini, çok geniş kitlelere ulaşmış ve pek çok kesimden insan Müslüman olmuştur. Çünkü güven ve barış dini İslam’ın tanınıp kabul edilebilmesi için sağlıklı düşünen akıllara ihtiyaç vardı. Bu da ancak barış ortamında sağlanabilirdi.

3. Haram Ay Uygulaması İnsanları Barışa Hazırlamaya Yöneliktir

Tevhidî gelenekte var olan ve Kur’ân’ın da sürdürdüğü Haram aylar uygulaması, insanlığı barışa alıştırmak içindir. Şeâirden sayılan²⁷ dört haram ay, Zilka’de, Zilhicce, Muharrem, Receb’dir. Bunların ilk üçü hac ayı, dördüncüsü umre ayıdır. Bu aylar, ‘haram ay’ ilan edilerek insanlar barış içerisinde yaşamaya alıştırmışlar; Şam, Mezopotamya ve Irak’tan hac ve umre için Mekke’ye gelen insanların güvenle gelip memleketlerine dönmeleri sağlanmıştır. Dolayısıyla haram aylar ile hac ayları arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu aylarda savaşın yasak sayılmasının temelinde insanların güven içerisinde hac-umre ve ticaret yapabilmelerini sağlamak ve bu aylar vesilesiyle onları barışa hazırlamak yatmaktadır. Şöyle de düşünülebilir: Haram aylardan biri olan Muharrem, Hicrî senenin ilk ayı, Recep senenin yedinci ayı, Zilka’de ve Zilhicce ise senenin son aylarıdır. Buna göre haram aylar senenin başı, ortası ve sonuna serpiştirilerek barışın tüm seneye yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Zira savaştan barışa geçiş gibi barıştan savaşa geçiş de bir anda olmamaktadır. Haram aylarda savaş yasağının mensûh olup olmadığı tartışılmış olsa da²⁸, kanaatimize göre hac ve umre ibadetlerinin bu aylarda barış içerisinde yapılabilmesi için ve barış dini İslâm’ın barışa öncelik tanıma ilkesinin her zaman devam etmesi nedeniyle, Müslümanlara herhangi bir saldırı olmadığı sürece, söz konusu aylarda savaş yasağı sürmelidir.²⁹

4. Kur’ân Savaşı Emretmez, Ona İzin Verir

Kur’ân’ın pek çok ayetinde üzerinde durduğu Cihâd ibadeti, her Müslüman’ın Allah yolunda, Allah’ın hoşnutluğunu kazanmak için sarf ettiği her türlü cehd ve gayretin adıdır. Bu anlamda cihâd, kıyamete kadar kesintisiz olarak devam edecek olan bir ibadet biçimidir. Kişinin kendi nefisini terbiye etmek için harcadığı çaba dâhil, ilim ehlinin ilmiyle, sağlıklı

²⁵ Tirmizî, Birr 62, (IV, 364); Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, III, 231.

²⁶ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVI, 67-68; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 183; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXVIII, 77; Kurtubî, *el-Câmi*, XVI, 260-261. Ayetin Hudeybiye barış anlaşmasından hemen sonra indiği ve ayette geçmiş zaman kipinin kullanılmasına bakılırsa, ayetin 8. yılda gerçekleşecek Mekke Fethini anlatmaktan çok, ayetin hemen akabinde indiği Hudeybiye barışından bahsetmiş olması daha makuldür.

²⁷ Bkz. el-Maide 5/2, 97. Şeâir, ibadet ve kurbe için belirlenmiş özel alametler demektir. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Beyrut, 1984, I, 164; II, 272. Tevhid dinin burçları, en temel göstergeleri için kullanılan bu kelime hem ibadetin kendisi için hem de ibadetin yer ve zamanı için kullanılmıştır.

²⁸ Bakara suresi 217. ayeti haram aylarda savaşı yasaklamıştır. Pek çok ilim adamı bu hükmün Tevbe suresi 29 yahut 36. ayetlerle nesh edildiğini söylemişse de tâbiün ilim adamlarından *Atâ b. Ebî Rabah* kesinlikle bu ayetin mensûh olmadığını söylemiştir. Bkz. Sâis, *Tefsîru Ahkâmî'l-Kur'ân*, I, 228; Sâbûnî, *Ravâi'u'l-Beyân*, I, 263-264. Nitekim son inen surelerden olan Mâide suresi 2 ve 97. ayetlerde Yüce Allah, haram ayların dokunulmazlığının korunmasını özellikle istemektedir. Peygamberimiz de vedâ hutbesinde dört haram ayın saygınlığının korunmasına özellikle dikkat çekmiştir. Bkz. Buhârî, *Tefsîr* 9, Bedü'l-Halk 2, Megâzî 77; Müslim, *Kasâme* 29; Ebû Dâvûd, *Menâsik* 67; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 37.

²⁹ Haram aylarla ilgili olarak bkz. Algül Hüseyin, *'Haram Aylar'*, DİA, XVI, 105-106; Ateş Süleyman, *'Haram Aylar'*, Kur'ân Ansiklopedisi, VII, 317-325.

olanın hizmetiyle, varlıklı olanın malıyla, makam mansıp sahibinin itibarıyla İslâm inancının bütün insanlarca paylaşılması ve Müslümanların şerefine ve onurunun korunması için harcadıkları cehd ve gayret cihâd olarak adlandırılır.³⁰ Cihâd, zaman zaman Müslümanların saldırıya uğramaları, ya da saldırıya uğrayacakları hakkında ciddî istihbarat bilgileri edinmeleri durumunda mevcut tehdidi ortadan kaldırmak, haysiyet ve itibarlarını korumak için kabule mecbur bırakıldıkları bir savaş biçiminde de görülebilir ki bu cihâdın son aşaması olan kîtâl kısmıdır. Ama Kur'ân ve Sünnete göre uluslararası ilişkilerde esas olan barıştır. Savaş, istisnâî bir durumdur.

Kur'ân öncelikli olarak savaşı emretmemiş, şartlar oluştuğunda ona izin vermiştir. İslam'ın izin verdiği savaş da bozulan dünya düzenini yeniden kurmak, barış ve esenliği tesis etmek, İslam'ı yaşama ve tanımanın önündeki engelleri kaldırmak içindir. Savaşa izin veren ayet şöyledir: *"Kendileriyle savaşılmalara, zulme uğramış olmaları sebebiyle, savaş konusunda izin verildi. Şüphesiz ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kadirdir."*³¹ Şu ayetler de savaş hukukunu belirleyen onlarca ayetten ikisidir: *"Sizinle savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın. Fakat savaşta sınırı aşmayın. Muhakkak ki Allah, haddi aşanları sevmez."*³² *"Bir topluluğa karşı içinizde beslediğiniz kin ve öfke sizi haddi tecavüze, adaletsizliğe sürüklemesin. Takvaya en yakın olan budur."*³³

Kur'ân'da yer alan *"Onlarla savaşın... Bulduğunuz yerde onları öldürün..."* gibi ifadeler, savaşın kaçınılmaz olduğu aşamalar içindir. Yoksa hiçbir zaman bu emir, Müslüman olmayanlara hayat hakkı tanımama, onlarla insanî ilişkilere girmeme anlamında değildir. Nitekim Peygamberimiz başta olmak üzere, tarih boyunca Müslümanlar, Müslüman olmayanlarla bir arada barış ve huzur içerisinde yaşamışlardır.

5. Müslüman Olmayanlara İlahî Mesajın Ulaştırılması, Allah'ın Emridir

Peygamberimiz, insanlara davetini ulaştırırken onlara öncelikle Kur'ân ayetleriyle seslenmiş ve Kur'ân'dan ayetler okuyarak onları etkilemeye ve ikna etmeye çalışmıştır. Müşriklerin çeşitli soru ve itirazlarına da Kur'ân ayetleriyle cevap vermiştir. Nitekim pek çok müşrik dinledikleri Kur'ân ayetlerinden etkilenmiş, adeta çarpılmış, sonuçta ya Müslüman olmuş ya da Kur'ân karşısında hayretini gizlememiştir. Akabe Beyatından sonra Peygamberimiz *Musab b. Umeyr ve Abdullah b. Ümmü Mektum'u* halka Kur'ân okuyup öğretmeleri için Medine'ye Kur'ân muallimi olarak göndermiş ve Medine kendisinden başka hiç bir şehre nasip olmayacak şekilde, *'Kur'ân'la Müslüman olan şehir'* unvanını kazanmıştır.³⁴ Çünkü bizzat Kur'ân'ın kendisi, Kur'ân ile cihâd edilmesini emretmiştir: *"Sen, inkârcılara uyma, onlara karşı olanca gücünle onunla (Kur'ân'la) cihâd et"*.³⁵ İlahî mesajın, farklı inanç ve kültürlere sahip insanlara ulaştırılması için, barış ortamına ihtiyaç vardır. İlk Müslümanlar da aynı şekilde ayetleri insanlara okumuşlardır. Onların tebliği, kendi sözlerinden ziyade, ağırlıklı olarak Kur'ân ayetlerinden oluşmaktaydı. Nitekim Habeşistan'a hicret eden Müslümanlar da *Necâşi'nin* huzurunda Meryem suresinin ilk kırk ayetini okuyarak Kur'ânî gerçekleri Kitap ehline ulaştırmıştır.³⁶

Savaşı emreden ayetlerin yer aldığı Tevbe suresinde bile şu ayetin yer alması oldukça dikkat çekicidir: *"Müşriklerden biri sana sığınır, onu güvene al; ta ki Allah'ın sözünü dinlesin. Sonra onu güven içinde olacağı yere ulaştır. Çünkü onlar bilgisiz bir topluluktur"*.³⁷

Bu ayetin yer aldığı Tevbe sûresinin ilk bölümü olan 1-37. ayetleri Hicretin 9. yılı Zilkade ayında inmiştir. Bu ayetler indiği sırada Arabistan'ın büyük bir bölümünde iyi

³⁰ Bkz. Râğîb el-isfehâni, *el-Müfredât*, s. 101.

³¹ el-Hac 22/39.

³² el-Bakara 2/190.

³³ el-Maide 5/8.

³⁴ Asım Köksal, *İslam Tarihi*, VIII, 63-64.

³⁵ el-Furkan 25/52.

³⁶ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, III, 203.

³⁷ et-Tevbe 9/6.

teşkilatlanmış, güçlü ve medenî bir İslam devleti kurulmuştu. Hicretin 8. yılında Mekke kansasız olarak fethedilmiş ve Mekkeliler kendi istekleriyle Müslüman olmuştu. Cahiliyye yanlıları İslam'a karşı Huneyn'de bir kez daha hamle yapmak için toplanmışlar, ama yapılan savaş Müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştı. Hicretin 9. yılında düzenlenen Tebük seferiyle de Roma İmparatorluğuna İslam'ın gücü gösterilmiş oluyordu.³⁸ Artık İslam'ın hak din olduğu gözler önüne serildikten ve İslam'ın gücü ortaya çıktıktan sonra, halâ Müslüman olmakta tereddüt eden az sayıdaki müşriklere ciddi bir uyarının yapılması gerekiyordu. İşte bu uyarı ulti-matom mahiyetinde gelen Tevbe sûresinin ilk ayetleriyle yapıldı. Ayetlerle bu kararsız müşriklere dört aylık bir süre tanınıyordu. Bu sürenin bitiminde Müslümanların arasında yaşayan müşrikler ya Müslüman olacaklar ya savaşacaklar yahut da ülkeyi terk edip başka yerlere gideceklerdi. Bu ulti-matom ile İslam'ın merkezi, içten gelebilecek tehlikelere karşı korunmuş oluyordu. Nitekim öyle de oldu. Bu ulti-matomdan sonra müşriklerle ciddi bir savaş olmadı. Daha önce inen birçok ayetle adeta kendilerini İslam olmaya hazırlayan Kur'ân, onları uyandırmak için son uyarısını biraz tehditkâr bir şekilde yaparak onların Müslüman olmalarını sağladı. Hedef oluk oluk kan dökmek değil, kararsız insanların tereddütlerine son vermek ve İslam toplumunu ilerde tehlike arz edebilecek bir iç tehlikeye karşı korumaktı.

İşte bu sert ihtarlarla dolu ayetler grubunun içerisinde yukardaki ayet yer aldı. Buna göre, savaş halinde bile olsa, Müslüman olmayanlara İslam'ı tanıma fırsatı verilmeliydi. Onların Kur'ân'ı dinlemeleri sağlanmalı ve İslam'ı kabul etmedikleri takdirde güven içerisinde gitmek istedikleri yere gitmelerine imkân verilmeliydi. Nitekim Tefsircilerimiz, savaş halinde bile bir savaşçı, Kur'ân dinlemek ve İslam'ı tanımak için geldiğini söylese, Müslümanlar onu güvenli bir şekilde ağırlamalı, onun İslam'ı tanımaya fırsat vermeli, Müslüman olmadığı takdirde de memleketine güvenle dönmesine imkân tanınmalıydılar, görüşünde birleşmişlerdir. Ayetin kıtal ayetiyle mensûh olduğunu söyleyenler olmuşsa da genel olarak ilim adamlarımız ayetin muhkem olduğunu ve hükmünün kıyamete kadar geçerli olduğunu belirtmişlerdir.³⁹

Bu ayet, Allah'ın dini üzerinde düşünüp kafa yormanın ne derece büyük bir iş olduğuna da delildir. Öyle ki kanının heder edilmesi sözkonusu olan bir savaşçı, Kur'ân'ı dinlemek istediğini söyleyince öldürülmekten kurtuluyor ve güven içerisinde memleketine dönebilme imkânını elde edebiliyordu. Yine ayet, dinde taklidin yeterli olmadığına ve imanda tahkikin gerçekleşmesi için delilleri düşünüp öğrenmenin gereğine de işaret etmektedir. Eğer taklit yeterli olsaydı, inkârcıya böyle bir imkân tanınmaz, *Müslüman ol, yoksa seni öldürürüz*, denilirdi. Oysa ayet, Müslüman olmayan kişinin Allah'ın kelamını dinleyip anlamasına fırsat verilmesini emretmektedir. Arapça bilmeyen birinin anlamadan Kur'ân'ı dinlemesi yeterli değildir. Önemli olan onu anlaması ve Allah'ın kelamından, kendi şüphelerini izale edecek konularla ilgili açıklamaları dinlemesidir.⁴⁰ Sonuç olarak şartları olduğunda savaşa izin veren İslam'ın temel hedefi, tüm insanlığın doğrularla tanışmasını sağlamaktır. Yoksa o, insanları birbirlerine kırdırmak için gelmiş bir din değildir.

Yirmi üç yıla yakın bir tebliğ sürecinden sonra hâlâ Müslüman olup olmamakta tereddüt eden müşriklere, Müslüman olmaları, yahut terk-i diyar etmeleri, yahut da savaşa hazır olmaları konusunda onlara dört aylık bir süre tanıyan bu ulti-matom niteliğindeki ayetlerin arasında böyle bir ayetin yer alması son derece ilginçtir. Demek ki, İslam'ı bütün yönleriyle anlattıktan sonra, en son çare olan savaş aşamasına gelindiğinde bile, bir müşrik Allah'ın kelamını dinlemek üzere Müslümanlara müracaat etse, ona emân verilmeli; Kelamullahı dinleyip anlayabileceği, üzerinde düşünüp karar verebileceği bir güven ortamı hazırlanmalıdır. Müşrik olanlara böyle bir fırsat verilirse, Kur'ân'ın 'Kitap Ehli' diyerek müşriklerden farklı bir statüde değerlendirdiği Yahudi ve Hristiyanlara, istemeleri halinde Kelamullahın mesajını ulaştırmanın önemi kendiliğinden anlaşılır. Yine savaş aşamasında

³⁸ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, III, 191-202.

³⁹ Kurtubî, *el-Câmi'*, VIII, 75-77.

⁴⁰ Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, XV, 226-229; Tabatabâi, *el-Mizân*, X, 153-156.

bulunan kimselerden biri için durum böyle olursa, barış halinde bulunan kimselere Kur'ân'ın mesajını ulaştırabilmek için neler yapılmaz ki? Kelamullahı dinlemek için müracaat eden bir kişi, Kur'ân hakikatlerini dinledikten sonra da Müslüman olmak istemezse, onun memleketine güvenli bir şekilde dönmesine imkân tanınmalı ve böylece o kişi, evine gidip baskılardan uzak daha özgür bir ortamda, daha sâlim bir kafayla dinlediği gerçekleri sağlıklı bir biçimde yeniden düşünüp değerlendirebilmeli ve kararını ona göre vermelidir. Bu uygulama Kur'ân'ın, mesajını tüm inanlara ulaştırmak için gösterdiği özeni; onun düşünce, inanç ve vicdan özgürlüğüne verdiği önemi bariz bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bugün dünyayı gözyaşı ve kan gölüne çevirenler, bunun faturasını İslam'a çıkartmaya çalışmaktadırlar. Oysa İslam, barış dinidir. Latince kökenli 'terör', 'terörist' ve 'terörizm' kelimeleri, İslam ve Müslümanla bağdaşmaz. Bir kısım Müslümanlar, haksız yere kan döküyorlarsa, bu onların dini eksik ve yanlış bilmelerinden kaynaklanmaktadır. Müslümanlara, kendi vatanlarında insanca yaşama hakkı tanımayan işgalci ve sömürgeci güçlerin, saldırılara karşı kendilerini savunmaya çalışan insanları terörist olarak yaftalamaları anlamsızdır.

Kur'ân'ın ve Hz. Peygamberin barış öncelikli mesajlarına rağmen bugün elimizdeki muharref Tevrat ve İncil'de şu cümleler yer almaktadır: "...o şehrin ahalisini mutlaka kılıçtan geçireceksin ve onun bütün çapul malını sokağın ortasına yığacaksın. Şehri ve bütün çapul malının hepsini ateşle Rabbe yakacaksın."⁴¹

"Fakat şimdi kesesi olan onu alsın ve torbası olan da onu alsın ve olmayan esvabını satsın ve kılıç satın alsın."⁴² "Ben dünyaya ateş atmaya geldim... Dünyaya barış getirmeye mi geldim sanıyorsunuz? Size derim ki: Hayır, fakat daha doğrusu ayrılık getirmeye geldim. Çünkü bundan sonra bir evde beş kişi olacak, üçü ikiye, ikisi üçe karşı ayrılacaklar. Baba oğula karşı, oğul babaya karşı; ana kıza karşı, kız anasına karşı; kaynana gelinine karşı, gelin kaynanasına karşı olacaktır."⁴³

İnsanlık tarihinin en kanlı ve toplu katliamların yaşandığı savaşların içerisinde Müslümanların etkin olarak çok fazla yer almadığı da tarihi bir gerçektir. Birkaç örnek verecek olursak:

Moğol İstilaları sırasında 1221 (618 h) yılında sadece Re'y şehrinde 700 bin Müslüman öldürülmüştür. Hulagu'nun emriyle Bağdat ve civarında 2 milyon insan katledilmiş ve istilacılar ellerinde Haçlarla Şam'a girmişlerdir.⁴⁴

XI-XV. yüzyıllarında gerçekleşen *Haçlı Seferlerinde* yüzbinlerce insan öldürülmüştür. Bu savaşlarda 'Türk çocuklarının cesetlerinin kızartılıp tuzlanarak yendiği ve bunun çok leziz olduğu' tarihi kaynaklarda yer almıştır.

1914-1918 yıllarında yapılan *I. Dünya Savaşında* 400 bini Müslüman/Türk olmak üzere 8 milyon insan katledilmiştir.

1939-1945 yıllarında yapılan *II. Dünya Savaşında* 40-52 milyon insan katledilmiştir.⁴⁵

Doğu Türkistan'da 1949'dan 1965 sonrasına kadar toplam 30 milyon civarında Türk Çinlilerce katledilmiştir.⁴⁶

1965-1973 yılları arasında yapılan *Vietnam Savaşında* 1.5 milyon Vietnamlı ile 58 bin Amerikalı asker ölmüştür.⁴⁷ Bunların haricinde 3 milyondan fazla sivil ölmüştür.⁴⁸

⁴¹ Kitab-ı Mukaddes, *Tevrat*, Tesniye, 13/12-16; Ayrıca bkz. Tensiye, 20/10-17.

⁴² Kitab-ı Mukaddes, *İncil*, Luka 22/36.

⁴³ Kitab-ı Mukaddes, *İncil*, Luka, 12/49-53; Ayrıca bkz. Matta, 10/34-39.

⁴⁴ Bkz. Nedvi, *İslam'da Fikir ve Davet Önderleri*, s. 293-310.

⁴⁵ Bkz. Dictionnaire Larousse Ansiklopedik Sözlük, II, 719-720.

⁴⁶ Bkz. Varis Çakan, 'Geçmişten günümüze Türkistan'da Türklere Yönelik Yapılan Katliamlar', *Asya Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1, Cilt 5, s. 19.

⁴⁷ Bkz. www.wikipedia.org, erişim 20.10.2021.

⁴⁸ Bkz. www.stratejikortak.com, erişim 20.10.2021.

1990-92 yılları arasında cereyan eden ve Dünya televizyonlarında canlı izlenen *Körfez Savaşında* sadece Kuveyt cephesinde 20-35 bini asker⁴⁹, 100 binden fazla sivil Iraklı katledilmiştir. Savaş sonrası uygulanan ambargoda ölen çocukların sayısı ise yarım milyonu geçmiştir. Savaşta Irak üzerine Hiroşima'ya atılan bombanın yedi katı olan 88.500 ton bomba atılmıştır.⁵⁰

Yapılan bir araştırmaya göre sadece 20. Yüzyılda dünyada 170 milyon insan katledilmiştir.⁵¹

Afganistan, Çeçenistan, Bosna, Filistin ve diğer savaş katliamlarıyla bu liste uzayıp gitmektedir.

B. Sevgi Ve Güven Abidesi Hz. Muhammed (sav)

Son peygamber Hz. Muhammed, varlığı insanlığın hayır ve yararına olan toplumu inşa etmek için çalışmış ve sonuçta böyle bir toplumu oluşturarak bu dünyadan ayrılmıştır. Nitekim, Onun sağlığında Müslümanların egemenliği altına giren Hayber Yahudileri, gördükleri adalet ve hakkaniyet karşısında *"Herhalde cennet, Müslümanların eliyle yeryüzünde kuruldu"*⁵², *"Yer ve gök, bu adaletle ayakta duruyor"*⁵³ demekten kendilerini alamamışlardır. Peygamberimiz, bizzat kendi hayatıyla bunun en güzel örneğini sunmuştur. Çünkü O, bu konuda en güzel örnek ve modeldi. *"Andolsun ki, Rasulullah, sizin için, Allah'ı ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çokça zikredenler için güzel bir örnektir."*⁵⁴

Hz. Peygamberin gönderilişi tüm âlemler için rahmettir. *"Biz, seni ancak âlemlere rahmet için gönderdik."*⁵⁵ Onun gönderilişi, onun getirdiği din, yalnızca Müslümanlar için değil; tüm insanlar ve dünyalar için rahmet olmuştur. Nitekim O, Muhammed Ümmetini şöyle tanımlamıştır: *"Benim sünnetimi-yolumu izleyen bendendir, ondan yüz çeviren ise benden değildir."*⁵⁶ Zaten Peygamberi anlamak ve sevmek, her yönüyle onu doğru bir biçimde tanımak, ona uymak, onun adını çokça anmak, onun ismine ve bize bıraktığı evrensel değerlere saygı duymak, onun sevdiğini sevip sevmediklerinden uzak olmak, onun ahlakı olan Kur'ân ahlakıyla ahlaklanmakla olur. Yoksa Onun sevgisi, kuru bir iddiadan ibaret değildir. Bu konudaki pek çok ayetten ikisi şöyledir: *"De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve merhamet edicidir. De ki: Allah'a ve peygamberine itaat edin. Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kafirleri sevmez."*⁵⁷ *"Kim peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. Kim de yüz çevirirse, seni onların başına bekçi göndermedik."*⁵⁸

Onun bu güzel örneğine ve tüm dünyalar için rahmet vesilesi oluşuna dair örneklerden birkaçı şöyledir:

Peygamberliğinin onuncu yılında Mekke'de bunalan Peygamberimiz, davetini taşımak ve onlardan kendisine arka çıkmalarını sağlamak için Taif'e gitti. Orada on gün kaldı ve ev ev dolaşarak onlara doğruları anlattı. Sonuçta onlar Hz. Muhammed'le alay ettiler ve onu kovdular ve o çıkıp giderken onu ve arkadaşları Zeyd'i ayaklarından kan akıncaya kadar

⁴⁹ Bazı kaynaklar bu rakamı 100 binden fazla asker kaybı olarak göstermektedir. Bkz. www.tarihiolaylar.com, erişim 20.10.2021.

⁵⁰ Bkz. www.wikipedia.org, erişim 20.10.2021.

⁵¹ Bkz. Varis Çakan, 'Geçmişten günümüze Türkistan'da Türklere Yönelik Yapılan Katliamlar', Asya Araştırmalar Dergisi, Sayı 1, Cilt 5, s, 16.

⁵² Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s, 225.

⁵³ Mâlik, *Muvatta'* I, 295; İbn Hişâm, *es-Siratü'n-Nebeviyye*, II, 354; Ebû Ubeyd, *Emvâl*, (No: 1436), 432; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 594; II, 937; Nadir Özkuyumcu, *"Asr-ı Saadette Yahudilerle İlişkiler"*, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, II, 480.

⁵⁴ el-Ahzâb 33/21.

⁵⁵ el-Enbiya 21/107.

⁵⁶ Ma'mer b. Raşid, *el-Cami'*, XI, 291.

⁵⁷ Âl-i İmran 3/31-32.

⁵⁸ en-Nisa 4/80.

taşladılar. O, Taiflilerin elinden kurtulup bir bağda dinlenip kendine geldi ve şöyle dua etti: *"Allahım! Gücsüz ve zayıflığımı, hor ve hakir görülüşümü sana arz ediyorum. Ey merhametlilerin en merhametlisi! Zayıf ve gücsüzlerin Rabbi sensin, benim Rabbim de! Şimdi beni kime bırakıyorsun. Beni, senden uzak olan düşmanlara mı bırakıyorsun? Eğer bana kızmamışsan, hiç önemli değil, çektiklerim bana vız gelir. Ben sana, senin nuruna sığınırım. Bana gazap etmeden korkarım. Senin af ve merhametin benim için çok geniştir. Her şey senin rızan içindir. Bütün güç kuvvet senin elindedir."*⁵⁹ İşte o sırada kendisine gelen ve eğer istersen bu toplumu helak edeceğimiz diyen azap meleğine Hz. Peygamber şöyle karşılık vermiştir: *"Hayır, hayır. Ben onların helak edilmelerini istemiyorum. Aksine Allah'ın onların soyundan, yalnız Allah'a ibadet edecek, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayacak kuşaklar çıkarmasını diliyorum!"*⁶⁰

Uhud savaşında yaralanıp dişi kırılınca, o müşriklere beddua etsenize! Diyenlere; *"Ben lanetçi olarak gönderilmedim. Ya Rab! Kavmime hidayet nasip et, çünkü onlar bilmiyorlar"* buyurmuştur.⁶¹ Kısaca O, insanlığa sevdalı, tüm mesaisini insanlığın kurtuluşuna adanmış bir dava adamı idi. Ona göre bir kişinin hidayete ermesi, yani gerçeğe tanışması tüm dünya ve içindekilerden çok daha hayırlıydı.

Hicretin sekizinci yılında Mekke fethedilmişti. 53 yıllık baba ocağını Peygamberimize ve onunla beraber inananlara dar eden, onlara olmadık işkence ve eziyeti reva gören, onları Mekke'den sürüp çıkaran, bununla da kalmayıp onları Medine'de bile rahat bırakmayan, Bedir, Uhud, Hendek savaşlarıyla defalarca Medine'ye saldırılar düzenleyen Mekkeliler Hz. Muhammed komutasında Mekke'ye giren on bin kişilik orduya beyaz bayrak kaldırıp teslim olmuşlardı. Tüm Mekke'lilerin biraz heyecan ve biraz da korkuyla bekledikleri bir sırada Hz. Muhammed onlara karşı, barış adamı bir kardeş olarak *"Size bugün hiçbir şekilde başa kakma ve kınama yok. Allah sizi yarlıgasın. O, esirgeyicilerin en esirgeyicisidir. Gidiniz, hepiniz serbestsiniz!"*⁶² diyerek şanına yaraşanı yapmıştır.

İslam Peygamberinin savaş ve seriyeleri genellikle savunma amaçlı ve Müslümanlara saldırmayı düşünen düşmanı bu emelinden vazgeçirmeye yöneliktir. Nitekim ayette bu husus şöyle açıklanmıştır: *"Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihâd için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın, onunla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve onlardan başka sizin bilmediğiniz, Allah'ın bildiği (düşman) kimseleri korkutursunuz. Allah yolunda ne harcarsanız size eksiksiz ödenir, siz asla haksızlığa uğratılmazsınız. Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş ve Allah'a tevekkül et, çünkü O iştiridir, bilendir."*⁶³ Hz. Peygamberin *"Ben rahmet ve savaş peygamberiyim"*⁶⁴ sözünü doğru anlamak gerekir. Onun aynı zamanda savaş peygamberi oluşu, sürekli kan döken biri oluşu demek değildir. Belki o, hak mücadelede kararlılığını göstermek, hakikat düşmanlarına gözdağı vermek için böyle buyurmuştur. Zira o, âlemlere rahmet olarak gönderilmiş bir elçidir.⁶⁵ O öncelikle ve herkes için rahmet olarak gönderilmiştir. Onun bizzat katıldığı 27 gazvenin sadece dokuzunda savaş olmuştur. Yine o kırka yakın (38) askerî birlik (seriyye) göndermiştir. Kaynakların tespitine göre bu savaşlardaki insan kaybı yaklaşık yüz elli şehid ve iki yüz elli kadar maktül olmak üzere toplam dört yüz kişidir.⁶⁶ Onun kurduğu devletin sınırları vefat ettiğinde iki milyon

⁵⁹ Bkz. Asım Köksal, *İslam Tarihi*, V, 66-71.

⁶⁰ Asım Köksal, *İslam Tarihi*, V, 76.

⁶¹ Buhârî, Enbiyâ 37; İbn Mace, Fiten 23.

⁶² Asım Köksal, *İslam Tarihi*, XV, 288-289.

⁶³ el-Enfal 8/60-61.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 395.

⁶⁵ el-Enbiya 21/107.

⁶⁶ Bu rakamlara İslam Davetçilerinin pusu kurularak şehid edildiği Bi'ri Maune Olayındaki 70 kayıp (Bkz. M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 447) ile, Recı Olayında şehid edilen on Müslüman (aynı eser, I, 238-239) dâhil değildir. Yine Müslümanların çok büyük sıkıntı çektikleri Hendek savaşı sırasında verdikleri anlaşmaları bozarak onlara ihanet eden, Medine içerisinde Müslümanlar için çok büyük bir tehlike oluşturan, Hendek savaşı sonrası kaleleri kuşatılınca teslim olduktan sonra, kendi belirledikleri hakemin kendi kitapları Tevrat'ın (Tesniye 20/10-14) hükümleriyle cezalandırılarak öldürülen 600-700 kişilik Kurayzoğulları Yahudileri (Bkz.

kilometre karelik bir alana ulaşmıştı. Bu konuda bir fikir sahibi olmak için şu tabloya bakmak yeterli olacaktır:⁶⁷

<i>Sefer</i>	<i>Düşman Ordusu</i>	<i>Düşman Zayıatı</i>	<i>İslam Ordusu</i>	<i>Şehid Sayısı</i>
Bedir	950	70	313	14
Uhud	3000	22	700	70
Mustalîk	200 (?)	10	30(?)	1
Hendek	12000	8	3000	6
Hayber	20000	93	1500	15
Mute	100000	14	3000	13
Mekke Fethi	?	13	10000	3
Huneyn	?	4	12000	4
Taif Kuşatması	?	?	12000	12
	Toplam	234		138

Öte yandan insanlık tarihinin adeta kaçınılmazı olan savaşla ilgili Peygamberimiz çok katı sınırlamalar getirmiş ve ortaya barışı önceleyip hakları koruyan bir '*İslam Savaş Hukuku*' çıkmıştır. Buna göre, *düşmana savaş öncesi İslam olma, cizye verme gibi barış alternatifleri sunulacak... Savaşa aktif olarak katılmayan din adamları, kadınlar, yaşlılar ve çocuklar kesinlikle öldürülmeyecek... Hiçbir surette işkence yapılmayacak... Savaş ölümlerinin organları kesilerek 'müşle' yapılmayacak... Gereksiz yere çevreye zarar verilmeyecek... Esirlere kötü muamele yapılmayacak... Savaş esnasında teslim olan ve Müslüman olanlar kesinlikle öldürülmeyecek... vb.*⁶⁸

Sonuç

İnsânî ilişkilerde problemleri en aza indirerek yaşamada dinin çok önemli bir yeri olduğu gibi; muhtemel problemlerin çözümünde de dinî yaptırımların diğer yaptırımlardan çok daha etkin, kapsamlı, kalıcı ve devamlı bir rolü vardır.

Yüce Yaraticının ilk peygamberden son peygambere kadar tüm Rasülleri vasıtasıyla insanlığa sunduğu İslam dini, barışı önceleyen, bunu gerçekleştirirken de önce bireyin kendisiyle barışık olmasını, ardından ailesi ve çevresindeki insanlar ve hatta diğer tüm varlıklarla barış içerisinde yaşamasını hedefleyen ve bu hedefini İslam Tarihinin çok önemli dönemlerinde bizzat insanlığa göstermiş bir dindir.

Son Peygamber ve ona indirilen Son Kitap ile yenilenen İslam'ın ana hedefi, insanlık arasında barışın sağlanmasıdır. İslam, bu hedefini gerçekleştirmek için çok önemli prensipler belirlemiş ve bunların uygulanışını insanlığa sunduğu *Saadet Çağı, Râşid Halifeler Dönemi ve sonraki dönemlerde yine Müslümanlar eliyle kurulan güçlü medeniyet örnekleriyle* büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Tarih bunun örnekleriyle dopdoludur. Son Peygamberle başlayan İslam'ın son çağı, sanıldığı gibi Müslümanların zelil ve güçsüz olduğu bir çağ değil, tam aksine

Nadir Özkuyumcu, "*Asr-ı Saadette Yahudilerle İlişkiler*", II, 471) de dâhil değildir. Çünkü bu zayıatlar savaş ortamında olmamıştır. Kaldı ki bunların hepsinin toplamı bile bin civarında bir insan kaybını oluşturmaktadır.

⁶⁷ Muhammed Hamidullah, *Hız. Peygamberin Savaşları*, s. 20-21; Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I, 428.

⁶⁸ Bkz. *Hayat Rehberi Kur'an*, IV, 471-476.

İslam Ümmetinin izzetli, devletli ve satvetli olduğu bir çağdır. Başka bir deyişle bu ümmetin, izzetli dönemleri, zillete düştüğü dönemlerden çok daha fazladır.

Bugün yapılması gereken İslam'ın insanlığa sunduğu bu prensipler ve olumlu örneklerden yola çıkarak doğru ve bütüncül bir din anlayışıyla insanlığın özlemini çektiği barış ve esenlik dünyasını kurmak için gayret etmektir. Dün olduğu gibi bugün de bu kutlu hedefi gerçekleştirmek kolay olmayacaktır. Ne var ki *tümü elde edilemeyen şey, bütünüyle terkedilemez* prensibi doğrultusunda Müslümanların azim ve kararlılıkla bu hedefe ulaşmak için gayret etmeleri gerekmektedir.

Müslümanların uhdelerinde emanet olan İslam'ı doğru anlayamamaları, onu bütünüyle yaşayarak insanlığa canlı örnekler sunamamaları, İslam'ı korku dini olarak tanıtmak isteyen düşmanlarının önünü açmış, işlerini kolaylaştırmıştır. Oysa bu düşmanların geçmişi ve bugünü insanlık katliamlarıyla doludur ve onlar sicilleri bozuk sabıklı kimselerdir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned* (6c), İstanbul, 1981.
 Algül Hüseyin, *'Haram Aylar'*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, (DİA).
 Âlûsî Şihabüddin Mahmud (1270/1854), *Rûhu'l-Meânî*(16 c), Beyrut, 1993.
 Ateş Süleyman, *'Haram Aylar'*, *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kuba Y. İstanbul, ty.
 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (256/869-870), *el-Câmiu's-Sahih* (8c) el-Amîre, İst, 1353.
 Dictionnaire Larousse Ansiklopedik Sözlük.
 Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas-es-Sicistânî. *Sünen* (4c) Beyrût, ty.
 Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâ. *Kitabü'l-Emvâl*, Beyrût: Darü'l-Fikir, 1975.
 Heyet, *Hayat Rehberi Kur'ân-Konulu Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
 Heyet, Editör: H. Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: y.y. 1986.
 İbn Hişâm Ebû Muhammed., *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, y.y. tsz.
 İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ (774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 4 Cilt, Beyrut: y.y. 1982.
 İbnü'l-Cevzî Ebu'l-Ferec. *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*. Beyrut: y.y. 1984.
 Kitab-ı Mukaddes, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1997.
 Köksal, M. Asım (1998), *İslâm Tarihi* 18 Cilt, İstanbul: Şamil Y. 1987.
 Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'li Ahkâmi'l-Kur'an*. 20 Cilt, Beyrût: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, tsz.
 Ma'mer b. Raşid. *el-Cami'*, Beyrût: y.y. 1982.
 Mâlik b. Enes. *el-Muvaatta*. 2 Cilt Kâhire: y.y. 1951.
 Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhimü'l-Kur'ân* 7 Cilt, İstanbul: y.y. 1996.
 Muhammed, Hamidullah. *Hiz. Peygamberin Savaşları*. Terc. Salih Tuğ, İstanbul: Yağmur yayınları, 1981.
 Muhammed, Hamidullah. *İslâm Peygamberi*. 2 Cilt, terc. Salih Tuğ, İrfan Y. İstanbul: y.y. 1980.
 Münavî, Muhammed Abdurraûf. *Fezû'l-Kadir Şerhu'l-Câmi's-Sağîr*. 6 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Mârif. 1972.
 Münzirî, Abdülazîm Abdülkavî. *et-Terğîb ve't-Terîb mine'l-Hadîsi's-Şerîf*. 5 Cilt, Kahire: y.y. 1937.
 Müslim b. Haccac. *el-Câmiu's-Sahih*. 5 Cilt, Mısır: y.y. 1955.
 Nadir, Özkuyumcu. *"Asr-ı Saadette Yahudilerle İlişkiler"*, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam 5 Cilt, İstanbul: y.y. 1994.
 Nedvî, Ebu'l-Hasen. *İslam'da Fikir ve Davet Önderleri*, İstanbul: y.y. 1986.
 Râğîb el-isfehânî (502/1109), *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Beyrût, ty.
 Razî, Muhammed b. Hüseyin Fahrüddin. *et-Tefsîru'l-Kebîr* (32c), Tahran: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye. tsz.
 Sâbûnî, Muhammed Ali. *Ravâi'u'l-Beyân*, Beyrut: y.y. 1980.
 Sâis Muhammed Ali ve Arkadaşları, *Tefsîru Ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrût: y.y. 1994.

- Tabatabâî, Muhammed Huseyn. *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. 21 Cilt, Beyrut: y.y. 1971.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'ân*. 30 Cilt, Beyrut: D. Fikir. 1988.
- Tirmizî, Ebû İsâ. *Sünen*. 5 Cilt, Mısır: y.y. 1975.
- Varis, Çakan, 'Geçmişten günümüze Türkistan'da Türklere Yönelik Yapılan Katliamlar', Asya Araştırmalar Dergisi, Sayı 1, Cilt 5, s, 13-21.
- www.stratejikortak.com, erişim 20.10.2021.
- www.tarihiolaylar.com, erişim 20.10.2021.
- www.wikipedia.org, erişim 20.10.2021.